

да пронађе мировно решење, како читав свет не би био уништен појавом следећег светског оружаног сукоба. Међутим, модел Западне Европе је заправо модел секуларног друштва, у коме религија спада само у сферу приватног; а управо се оваквом друштвеном уређењу противи Православна Црква, јер овакво друштвено уређење може довести до насиља над личношћу. Патријарх Кирил сматра да је за даљи развитак Европе неопходан повратак хришћанском смислу вредности.

На послетку, можемо рећи да књига *Патријарх Кирил: животи и његова дела* представља веома вредно биографско и историјско дело савремене религиозне књижевности. Нема сумње да ово дело може бити од велике користи студентима који се баве изучавањем новије историје Руске Православне Цркве, као и свима онима који су заинтересовани за руску националну баштину 20. и 21. века.

Дамјан Ђорђевић

Augustine Casiday, *Reconstructing the Theology of Evagrius Ponticus : Beyond Heresy*

Cambridge University Press, New York 2013

274 pp. ; 22 cm

ISBN: 978-0-521-89680-1

Августин Касиди је спада међу значајније савремене проучаваоце дела Евагрија Понтијског.¹

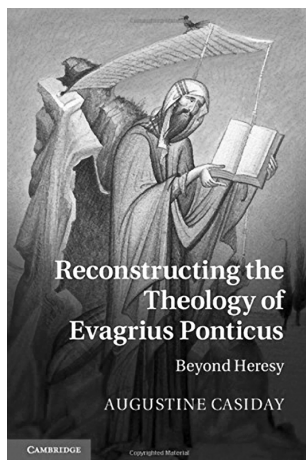
¹ Научна литература о Евагрију је веома обимна и последњих се година значајно увећава. Овде само наводимо неке кључне монографије и студије које треба имати у виду при изучавању Евагрија: Bunge, Gabriel, *Gastrimargia: Wissen und Lehre der Wüstenväter von Essen und Fasten; Dargestellt anhand der Schriften des Evagrius Pontikos*, Berlin : Lit, 2012; Tsakiridis, George, *Evagrius Ponticus and Cognitive Science: A Look at Moral Evil and the Thoughts*, Wipf and Stock, 2010; Stefaniw, Blossom, *Mind, Text, and Commentary: Noetic Exegesis in Origen of Alexandria, Didymus the Blind, and Evagrius Ponticus*, Lang, 2010; Corrigan,

Његова књига о Евагрију коју је пре осам година објавила изда-

Kevin, *Evagrius and Gregory: Mind, Soul and Body in the 4th Century*, Ashgate, 2009; Konstantinovsky, Julia, *Evagrius Ponticus: The Making of a Gnostic*, Ashgate, 2009; Cataldo, Giovanni, *Vita come tensione nell'antropologia di Evagrio Pontico*, Ecumenica, 2007; Dysinger, Luke, *Psalmody and Prayer in the Writings of Evagrius Ponticus*, Oxford University Press, 2005; Guillaumont, Antoine, *Un philosophe au désert: Évagre le Pontique*, Vrin, 2004; Sinkewicz, Robert E., *Evagrius of Pontus: The Greek Ascetic Corpus*, Oxford University Press, 2003; Hombergen, Daniël, *The Second Origenist Controversy: A New Perspective on Cyril of Scythopolis' Monastic Biographies as Historical Sources for Sixth-Century*

вачка кућа Рутлеџ,² врло је добро примљена у научној заједници. Књигом која је пред нама Касиди је наставио своје систематско проучавање Евагрија. Систематско проучавање Евагријеве теологије нарочито је значајно због утицаја који је Евагријева мисао имала на развој хришћанске аскетике и теологије уопште.

Озбиљније проучавање Евагријеве мисли отпочело је 1907. године, након што је Барсег Саргисијан (Barsegh Sarghissian) објавио збирку Евагријевих дела сачуваних на јерменском језику. То је омогућило научницима да потврде аутентичност многих Евагријевих списа који су били сачувани на грчком али под именима других аутора. У последњих стотинак година објављено је на десетине Евагријевих радова. Према Касидију, нова етапа у истраживању Евагрија и евагријанске традиције отпочела је 1962. г. када је А. Гијомон (Antoine Guillaumont) публи-

Origenism, Anselmo, 2001; Сидоров, А. И., *Творения Аввы Евагрия: Аскетические и богословские трактаты*, Martis, 1994; Clark, Elizabeth A., *The Origenist Controversy: The Cultural Construction of an Early Christian Debate*, Princeton University Press, 1992.

² Casiday, Augustine, *Evagrius Ponticus*, Routledge, 2006.

ковао дело *Kephalaia gnostica*, које заједно са списима *Practicus* и *Gnosticus* сачињава трилогију фундаментално важну за разумевање његове теологије. *Practicus* се, како му и назив говори, превасходно бави практичним аскетским питањима, *Gnosticus* разрађује тему вишег,

духовног знања, док *Kephalaia gnostica* представља рекапитулацију Евагријеве догматске и еписитемолошке мисли, како примећује Јулија Константиновски.³

Касиди сматра да су ранија истраживања неосновано стављала Евагрија у центар оригенистичких спорова, што је довело до низа осуда средином шестог века, и понављања тих осуда у вековима који су следили до данас. Стога он пледира за другачију интерпретацију факата и другачије позиционирање Евагрија у историји Цркве. Као што се од академског аутора и очекује, Касиди је понудио прилично детаљну критичку анализу досадашњих научних радова који се баве Евагријем, што ће за свакога ко се овим аутором у будућности буде бавио представљати драгоцену полазиште за сопствена истраживања. Аутор посебно наглашава како

³ Konstantinovskiy, Julia, *Evagrius Ponticus: The Making of a Gnostic*, Ashgate, Burlington 2009, 23.

се чињеница да је Евагрије осуђен као јеретик показала као веома значајна у савременим патролошким истраживањима која су му управо због тога и била посвећена.⁴ Касиди настоји да Евагрија разуме и прикаже аутентично, онаквим какав је он стварно био, а не у светлу каснијих контроверзи које су одредиле његово место у историји Цркве. Тешко је избећи утисак да Касидијева монографија, и поред научне објективности за коју се аутор залаже, ипак спада у ред студија својствених делу савремене патристике, чији је циљ пре свега да оправда хришћанске писце који су у прошлости осуђени на црквеним саборима.

Реконструкција Евагријевог живота, коју Касиди спроводи у првом делу књиге, има за циљ да омогући контекстуално разумевање његове теологије, која је анализирана и изложена на темељу његових текстова – чији се сложени пренос током времена такође истражује. Посебна је вредност ове студије то што аутор има у виду све доступне Евагријеве текстове, што омогућава детаљан приказ његове теологије, са што мање простора за неутемељене спекулације. Излагање Евагријевог живота не доноси нам неке нове податке

и открића, али лепо приповедање доприноси ужитку читања, чак и када су чињенице већ познате.

У трећем поглављу Касиди разматра питање Евагријеве репутације стављајући под знак питања опште прихваћене научне ставове по питању вредновања Евагријевог рада, а пре свега по питању његове стварне улоге у оригенистичким споровима. У том смислу он критикује неке раније истраживаче (посебно Елизабет Кларк⁵) који, према његовом мишљењу, неосновано стављају Евагрија у средиште оригенистичких спорова. Према Касидију то је неосновано, као што је неосновано и оптуживање самог Оригена. По његовом мишљењу те оптужбе воде порекло пре свега од Св. Епифанија Кипарског и Методија Олимпског, који своје оптужбе нису утемељили на стварној анализи Оригенових дела већ на обједињавању учења различитих монашких секти које су се позивале на Оригена. Касиди изводи закључак да не постоје ни непосредни ни посредни историјски докази који би Евагрија показали као учесника а камо ли као централну фигуру првог оригенистичког сукоба 399. године.

Разматрајући начине преноса Евагријевих радова и теолошког утицаја у грчком свету, Касиди скреће пажњу на Варсануфија

⁴ Ову тезу је Касиди изнео већ раније у студији која је претходила објављивању ове књиге: Augustine Casiday, „On heresy in modern patristic scholarship: The case of Evagrius Ponticus“, *Heythrop Journal* 53/2 (2012), 241–252.

⁵ Clark, Elizabeth A., *The Origenist Controversy: The Cultural Construction of an Early Christian Debate*, Princeton University Press 1992.

Великог и Јована Пророка који у својим писмима (заправо Јован) не одбацују категорички читање Евагријевих списа. Он наводи још Доротеја Газског, Дијадоха Фотичког и Јована Лествичника као ауторе преко којих су Евагријеве идеје ширене. Касиди сматра да су сумње у погледу Евагрија постале нарочито изражене током другог оригенистичког сукоба. Ту Касиди понавља познате недоумице око тога да ли петнаест анатемизама против Оригена заиста представљају акта Петог Васељенског Сабора или су то акта са припремних седница која су касније уметнута у *Codex Sabbaiticus*.

Касиди даље наводи познате чињенице да је Евагријево дело наставило да врши утицај на грчком говорном подручју, тако што су поједине идеје из његових списа усвајане од стране аутора као што су Св. Максим Исповедник, Григорије Синаит, Петар Дамаскин и други, и тако што су његови списи, делимично или у целости, сачувани под именима других аутора. Приложена је и анализа преноса евагријанског утицаја у сиријској традицији који аутор препознаје у делу Филоксена Мабушког, док је Бабај Велики написао коментаре на Евагријеве списе. Занимљиво је да је Бабај у својим списима био врло непријатељски настројен према Оригену кога стално назива „јеретик Ориген“. Интерес за Евагрија се у оквиру сиријске хришћанске традиције може уо-

чити и у дванаестом и тринаестом веку, када настају нови коментари на његове списе. Као и у грчкој традицији, поједини Евагријеви списи су сачувани под именима других аутора.

Аутор је посебну пажњу посветио и Евагријевом коришћењу и начину интерпретације Светог Писма. Евагрије је Писмо користио у складу са монашком традицијом којој је припадао, што значи да је молитвена употреба одређивала начин тумачења. Евагрије је припадао александријској егзегетској традицији, али Касиди настоји да покаже како идентификовање Евагријевог начина тумачења Писама са алегоризмом није утемељено. У том смислу он пружа детаљни приказ Евагријевог тумачења Књиге о Јову, показујући да је Евагрије био веома заинтересован за светописамску историју, као и да је користио упоредне преводе.⁶ Касиди наглашава да је Евагрије укључио своју светописамску егзегезу у репертоар аскетских техника како би се на тој основи постигао већи увид у човеков унутрашњи живот и тако омогућило дубље јединство са Богом.

Оно што може да буде помало фрустрирајуће јесте чињеница да у књизи која у наслову има Ева-

⁶ Користио је Тетраселиде и Тетраплу, које је представљала скраћену верзију Оригенове Хексапле, при чему су остављене колумне на јеврејском језику, а остављени преводи Септуагинте, Аквиле, Симаха и Теодотиона.

гријеву *теологију*, до дела књиге која се бави његовом теологијом у ужем смислу долазимо тек у шестом поглављу. Тачно је да су претходна поглавља веома информативна, али као да им недостаје дубља теолошка анализа.

Анализу Евагријеве теологије Касиди почиње излагањем његовог учења о молитви. То је тема којој је доста пажње посвећено и код ранијих истраживача. Касиди наглашава да су поједине Евагријеве мисли на ту тему ушле у општехришћанску свест, као на пример дефиниција да је молитва разговор ума са Богом.⁷ Касиди настоји да покаже како Евагријево схватање молитве суштински јесте хришћанско. То доказивање темељи на анализи којом настоји да покаже како је код Евагрија молитва имала снажан друштвени значај и како је била повезана са Литургијом. Друштвена важност молитве може да се прихвати, барем у оном смислу да истинита молитва подразумева моралан однос према другима.

Ипак, у смислу хришћанске заједнице, Касиди није показао да Евагријево поимање молитве излази изван ограничења индивидуалистичког концепта који сасвим доминира. Други могу бити помоћ

или препрека за остваривање „чисте“ молитве, али суштински нису неопходни. Други су део стварности са којом се подвижник сусреће, и његов исправан однос према другим људима део је исправног односа који треба да има према свету а који карактерише пре свега бестрашће. У том смислу, из Евагријевог учења о молитви може се извести одређена социјална доктрина, која међутим нема фундаментални значај за саму молитву. Слична ствар, још у већој мери, важи и за однос према Литургији. Касиди наводи примере из којих се види да је Евагрије, који је био у чину ђакона, недељом ишао на Литургију са својим саподвижницима. Међутим, чињеница да се Литургија тако ретко, односно готово уопште не спомиње у Евагријевим излагањима о молитви, за које Касиди с правом каже да на доследан начин прожимају читав његов корпус, сама по себи говори много. Јасно је да Евагрије није био месалијанац. Он није био противник Литургије нити ју је одбацивао, али је она за њега представљала само вид молитве који је, у поређењу са контемплативним путем, много мање плононосан. Касиди сматра како има основа за тврдњу да је за Евагрија литургијска молитва представљала преображај читаве творевине у космичку Цркву, премда, како сам примећује, Евагрије не користи такве речи. Ми бисмо додали како не само да не користи такве речи,

⁷ С друге стране, остаје питање у којој су мери овакве дефиниције, више изреке, заиста оригинално Евагријево дело, или представљају део монашке традиције који је Евагрије усвојио и дао му *сопствену шумачење*.

него нема ни такав концепт, или барем Касиди није успео да га докаже. Тачно је да за Евагрија, како Каисиди примећује, коначни циљ молитве јесте помирење са Творцем, али то је још врло далеко од схватања молитве као суштински литургијски одређене. Ствари не стоје тако са Литургијом случајно – Евагријево схватање је повезано са читавом његовом теолошком грађевином. Радикални Евагријев апофатизам приметили су ранији истраживачи, пре свега Хаусер и Балтазар. Касиди настоји да ублажи радикалност Евагријевог апофатизма, позивајући се на тријадолошки осврт у *Великој њосланици* (6–7). Овако танка тријадологија, где се говори о Сину и Духу као сили и премудрости Божијој, не може да надвлада значај апофатизма код Евагрија. За њега је Бог превасходно онтолошки трансцендентан и због тога несазнатљив. То само по себи није проблематично. Апофатику те врсте налазимо и код Кападокијаца и других Отаца. Проблем је у томе што код Евагрија, у његовом концепту молитве који је кључан за његов теолошки систем, Оваплоћење нема посебну онтолошку вредност. Када у *Великој њосланици* говори да је творевина писмо Божије које представља превозно средство за познање Бога, он јасно има у виду суштинску небитност материјалног. За њега је молитва аноетска и захтева стављање појмовног по страни (προσευχῆ γὰρ ἔστιν

ἀπόθεσις νοημάτων) (*О молишви* 71), управо због тога што појмови јесу појмови овога света уз помоћ којих се не може приступити Божанству. Оно што недостаје јесте увид у значај Оваплоћења. Уместо Оваплоћења као централне тајне спасења, код Евагрија налазимо психолошко утемељење односа са Богом. Због тога су код њега веома присутни психолошки појмови попут суза, туге, гнева, радости итд. Ови појмови служе да опишу пут сједињења ума са Богом, према коме творевина осећа снажну жељу (πόθος). Читава ова концепција показује занемаривање Оваплоћења као централне онтолошке, космолошке и антрополошке тајне.

Главна Касидијева теза у погледу Евагријевог христологије тиче се ревизије ранијих поставки Грилмајера и Жиломона. Први је описао Евагријеву христологију као „Христос–нус“ христологију (правећи паралелу са „Логос–саркс“ христологијом) инсистирајући на Евагријевом интелектуализму, док је други сматрао да је његова главна одлика исохристизам (сличнохристизам).⁸ Касиди сматра да оптужба за исохристизам није основана. Он критикује раније истраживаче, сматрајући да Евагријева христологија не садржи субординационизам, нити дуалност Христа у смислу оригенистичког учења о преегзистенцији Христо-

⁸ Помиње се у Анатеми 15 Сабора из 553. године.

ве душе. Касиди ранијим исохристичким хипотезама супротставља сопствену коју назива иконичком. Основу за побијање раније хипотезе Касиди налази првенствено у избору релевантних текстова. Он сматра да сиријска верзија *Гностичких глава* (S_2) није аутентична, чиме је одбачена већина аргумената ранијих истраживача.⁹ Позитивну основу за своју интерпретацију он налази у *Великој послици* 38, где Евагрије каже да као што када се река помеша са морем, не долази ни до какве промене у природи мора, нити у боји нити у укусу, тако да море остаје по природи исто након што се река смешала са њим, „тако исто је и једна природа у три личности Оца, Сина и Светога Духа пре и након што се умови мешају са њом“. Касиди сматра да се овде јасно види да Евагрије жели да нагласи јединственост Христа те да не може бити речи о додавању неког лица Светој Тројници нити о промени божанске природе.

⁹ У најави је књига Иларије Рамели која доноси нови превод *Гностичких стихослова* са сиријског језика. Иако књига још увек није доступна, с обзиром на то да је веома обимна, а није непознато ни да је проф. Рамели врло темељан истраживач, остаје нада да ће се расправа око аутентичности текста искристалисати, док сам наслов књиге указује на то да ауторка ове студије и даље Евагрија сматра оригиналним аутором (Ramelli, Ilaria L. E., *Evagrius's Kephalaia Gnostica: A New Translation of the Unreformed Text from the Syriac* (Writings from the Greco-Roman World), Society of Biblical Literature, 2015).

Упркос Касидијевом труду да побијањем аутентичност сиријске верзије *Гностичких поглавља* оправда Евагријеву христологију од оптужби за субординационизам и исохристизам, остаје оно што је по нашем мишљењу много већи проблем – а то је, како смо већ споменули, одсуство онтолошког утемељења догађаја Оваплоћења код Евагрија. Можда се, уз доста напора, и могу оспорити формални докази који указују на оригенистичку Евагријеву христологију, али читав његов теолошки систем показује озбиљан недостатак позиционирања тајне Оваплоћења. Спасење се код Евагрија одвија на плану контемплације. И тријадологија и христологија код њега не представљају основ његовог система већ као да се у њега накнадно уклапају. У том смислу критика Св. Киријака који Евагрија ставља у ред са Платоном, Оригеном и Дидимом чини се утемељена. Управо недостатак анализе овог аспекта представља и највећи недостатак Касидијеве, иначе врло учене и темељне студије. Проблем је у томе што се исохристичка христолошка концепција сувише добро уклапа у Евагријев теолошки систем. Касиди то може да оспори једино оспоравањем извора који пружају директну потврду. За расправу о изворима се не осећамо компетентним, али све и да сиријска верзија *Гностичких стихослова* није аутентична, остаје чињеница да православна христологија врло

тешко може да се уклопи у Евагријев систем, још теже да из њега произиђе, о чему гласно сведочи управо ћутање о онтолошкој и социологијској позицији Оваплоћења. Другачију контекстуализацију истог монашког теолошког аскетског наслеђа можемо да пронађе-

мо код Св. Максима Исповедника који потиче из исте традиције, често користи исте појмовне оквире и исте мотиве као Евагрије, али који овим питањима сасвим другачије приступа.

Александар Ђаковац

**Christian Gnllka (Hrsg.), «ΧΡΗΣΙΣ» (Chrêsis) : Die Methode der Kirchenväter im Umgang mit der antiken Kultur :
Chrêsis I : Der Begriff des rechten Gebrauchs**

2. erweiterte Auflage, Schwabe Basel 2012
333 S. ; 5 Abbildungen in Farbe; 24 cm
ISBN 978-3-7965-2833-0

**Christian Gnllka (Hrsg.), «ΧΡΗΣΙΣ» (Chrêsis) : Die Methode der Kirchenväter im Umgang mit der antiken Kultur :
Chrêsis II: Kultur und Conversion**

Schwabe Basel, 1993
201 S. ; 24 cm
ISBN 978-3-7965-0951-3

**„Chrêsis“ (χρησις) – о методама Отаца Цркве
у општењу са античком културом**

Ово комплексно дело о прилазу Отаца Цркве Христове вишеслојном наслеђу антике, из пера др Кристијана Гнилке, професора класичне филологије из Базела, које је још у првом издању 1994. године изазвало велико интересовање међу проучаваоцима патрологије и класичне филологије,

недавно је објављено у другом, допуњеном издању – 2012. г. у Базелу.

Шта значи χρησις?

Овај појам означава дословно „правоверну примену“ [паганског знања, односно паидеје], али и „ставити [нешто] на располага-